

УДК 364.2

Іванова О. Л.

НАЙВРАЗЛИВІШІ СОЦІАЛЬНІ ГРУПИ НА СЕЛІ, ЇХНІ ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ЇХ РОЗВ'ЯЗАННЯ З ТОЧКИ ЗОРУ СІЛЬСЬКИХ ЖИТЕЛІВ ТА СПЕЦІАЛІСТІВ (за матеріалами дослідження в Донецькій області)

Стаття містить результати дослідження, що було проведено в жовтні 1998 року в межах спільного українсько-британського проекту підтримки розвитку агробізнесу в Донецькій області. В результаті проведення 32 фокус-груп в 9 селах Старобешівського і Слов'янського районів та інтерв'ю з 16 спеціалістами соціальної сфери було визначено найвразливіші соціальні групи серед сільських жителів досліджених сіл, їхні основні соціальні проблеми та потреби. В статті аналізуються пропозиції селян та фахівців щодо розв'язання цих проблем.

Дослідження сільського населення як окремого об'єкта, що проводилися в минулі роки, стосувалися передусім проблем, пов'язаних з міграцією сільського населення до міст та вивчення трудових ресурсів села [1; 2]. Останнім часом з'явилися публікації відносно добробуту сільського населення [3; 4]. Нагальність даного дослідження обумовлена практично повною відсутністю науково достовірної комплексної інформації про найвразливіші соціальні групи серед сільського населення та їхні специфічні проблеми. В умовах сучасної ситуації в Україні, з обмеженим обсягом коштів, що їх держава може витрачати на соціальний захист населення, необхідною виявилась інформація про першочергові напрямки втручання. Деякі дослідження, що проводилися в цій сфері, як правило, дають інформацію лише про окремі групи сільського населення [5; 6; 1].

Ця стаття містить результати дослідження по визначенню найвразливіших соціальних груп на селі, що його було проведено в межах проекту підтримки розвитку агробізнесу в Донецькій області (Farm and Agri-Business Support Services Project Ukraine). Означений проект розпочато у вересні 1998 року за підтримки Британського Урядового Фонду Know How Fund в рамках Програми розвитку сільського господарства. Виконання проекту здійснюється консорціумом у складі Консалтінгової фірми Agrisystems (Overseas) Limited, SAC International, Hamlet Trust, Департаменту соціологічних досліджень університету м. Шеффілд, Школи соціальної роботи Національного університету "Києво-Могилянська академія". Дослідження було здій-

снено в жовтні 1998 р. групою, що складалася зі співробітників та слухачів магістерської програми Школи соціальної роботи НаУКМА. Основною метою нашого дослідження було визначення соціальних проблем та потреб сільських жителів обраного регіону, міри їхньої задоволеності існуючим соціальним обслуговуванням і соціальною допомогою, а також аналіз їхніх пропозицій щодо розв'язання їхніх специфічних проблем.

Об'єкти і методи

Дослідження відбувалося в 5 селах Старобешівського (Сонцеве, Кам'янка, Краснопілля, Глинки, Перемога) та 4 селах Слов'янського (Олександрівка, Малинівка, Хрестище, Богородичі) районів Донецької області. Ці 9 сіл входять до складу 18 сіл, де три роки тому було розпочато реформування агропромислових підприємств.

Серед цілей дослідження, які планувалося досягти за допомогою методів фокус-груп та інтерв'ю, було визначення соціальних проблем і потреб найвразливіших груп сільських жителів та аналіз пропозицій щодо розв'язання цих проблем (учасникам фокус-груп та інтерв'ю пропонувалося визначити найвразливіші соціальні групи серед сільських жителів та запропонувати можливі, на їх думку, шляхи розв'язання їхніх проблем).

Матеріалом для аналізу були аудіозаписи проведених фокус-груп, сформованих за ознаками віку (з урахуванням побажань замовника від 10 до 79 років) та соціального статусу. Таким чином, було виділено 4 типи фокус-груп:

1. Учні (10—17 років).

2. Робітники 18—55/60 років, тобто не старші працездатного віку (колгоспники, працівники робітничих спеціальностей КСП тощо).

3. Службовці 18—55/60 років (вчителі, бухгалтери, лікарі).

4. Пенсіонери 55/60 — 79 років.

В ході дослідження було проведено 32 фокус-групи: 18 у Старобешівському та 14 у Слов'янському районах. В тому числі з 6 групами школярів, 8 — робітників, 9 — службовців, 9 — пенсіонерів. Всього в роботі фокус-груп взяли участь 302 сільських жителі. Також було проведено 16 напівструктурованих інтерв'ю зі спеціалістами, що працюють у соціальній сфері (в територіальних центрах обслуговування самотніх непрацездатних громадян, службах для молоді, центрах зайнятості населення), представниками районних адміністрацій та головами органів місцевого самоврядування (головами сільрад).

За бажанням учасників дослідження фокус-групи та інтерв'ю проводилися російською мовою.

Отримані результати

Аналіз проведених фокус-груп дозволив визначити за частотою згадування найвразливіші соціальні групи серед сільських жителів (див. табл.).

Далі розглянемо кожну з цих груп, характеристики їхніх проблем та можливі шляхи розв'язання, що їх було запропоновано сільськими жителями та спеціалістами.

Найвразливішою соціальною групою переважно більшістю як сільських жителів (22 з 32 груп фокус-групами: 7 групами службовців, 6

групами пенсіонерів, 5 групами учнів, 3 групами робочих), так і фахівців (12-ма з 16-ти), було названо **пенсіонерів**, особливо самотніх, а також літніх інвалідів.

Усі **проблеми** літніх людей, що їх було названо селянами та фахівцями, можна згрупувати таким чином:

— Матеріальні проблеми (низька пенсія, яка не сплачується своєчасно, брак продуктів харчування та одягу).

— Проблеми з медичним обслуговуванням (низька якість обслуговування, або взагалі відсутність в селі медичного закладу, далеко діставатися до лікаря, платне лікування, труднощі з придбанням необхідних ліків).

— Труднощі з утриманням господарства (виконанням робіт по дому, саду, городу).

— Труднощі догляду за собою.

— Брак у селах побутових послуг.

— Проблема забезпечення паливом (внаслідок браку коштів та труднощів доставки).

— Неможливість користуватися належними пільгами (наприклад, безплатним проїздом).

— Проблема спілкування.

Проблема спілкування порушувалась багатьма фахівцями:

— “Нет возможности вести полноценную жизнь в том плане, что они обделены общением с людьми”.

— “Для одиноких пожилых людей помимо выплаты пенсии, нужно предоставить как можно больше возможностей общаться”.

— “Эта категория является наиболее незащищенной с точки зрения психологических проб-

Таблиця. Вразливі групи населення з точки зору сільських жителів та спеціалістів

Вразливі групи	Фокус-групи (32)		Спеціалісти (16)	
	%	Кількість	%	Кількість
Пенсіонери	69	22	75	12
Діти	22	7	44	7
Працююче населення	19	6	6	1
Багатодітні сім'ї	13	4	19	3
Молодь	9	3	13	2
Молоді сім'ї	6	2	13	2
Безробітні	-	-	6	1
Інваліди	-	-	6	1
Різні інші типи сімей	9	3	6	1

лем: *уже никто из людей молодого поколения не помнит, за что они боролись, воевали, чему отдали свою жизнь. Мало кому сейчас нужны пенсионеры, и они сейчас очень одиноки*".

Під час фокус-груп було запропоновано такі **шляхи розв'язання** цих проблем:

— Колгоспам взяти на себе хоча б частину витрат на паливо для самотніх людей.

— При сільраді створити службу догляду та допомоги вдома самотнім людям, які потребують допомоги, а також службу доставки продуктів, газет.

— Розширити можливості самотніх людей отримувати послуги патронажної та медичної сестри, збільшити кількість людей, котрі могли б надавати допомогу вдома, розширити коло послуг, що надаються. Ввести медичний нагляд за кожною самотньою людиною похилого віку.

— Створити будинок для самотніх літніх людей, які потребують постійного догляду; організувати інтернати на зимовий період для самотніх пенсіонерів.

— Створити службу допомоги пенсіонерам, яка б складалася зі школярів; організувати шефство школи, підприємств села над літніми людьми.

Шляхи розв'язання проблем, запропоновані спеціалістами:

Проблему **забезпечення паливом** пропонувалося розв'язати шляхом:

— забезпечення вугіллям за пільговими цінами;

— централізованого постачання вугілля (без визначення, хто буде цим займатися).

Для **допомоги самотнім непрацевдатним** людям пропонувалося *"расширить существующую патронажную службу, так как потребность в таком обслуживании очень большая"*.

Для **розв'язання проблеми спілкування** фахівці запропонували два основні шляхи. Суть першого — у створенні клубів для літніх людей:

— *"Организовать при социальной службе клуб общения для этих людей"*;

— *"Создать комитет пенсионеров, пускай они собираются, общаются"*;

— *"Организовывать вечера, праздники, встречи"*.

Другий шлях вбачався в розширенні можливостей спілкування літніх людей з дітьми: *"Организовать шефство школьников над пожилыми людьми по месту жительства"*; *"Предоставить возможность общаться, проводить совместную работу со школами, детскими садами, детскими интернатами"*.

Також мовилось про **надання психологічної допомоги**: *"Хорошо было бы, если бы у них была возможность разговаривать с психологом, скорее всего, они бы к нему ходили, потому что в*

дом престарелых, который есть в районе, никто идти не хочет, не хочет "отрываться от родной земли"".

Для інших згаданих проблем рішення не було запропоновано.

Особливу увагу привертає наступна пропозиція одного зі спеціалістів: *"организовать из состава депутатов группу, которая бы регулярно встречалась с ними и занималась их проблемами"*.

Наступна група, яку згадували частіше за інші, це **діти** (в 7 фокус-групах: 3 — пенсіонери, 3 — робітники, 1 — службовець). В тому числі згадувалися **діти, чії батьки мають алкогольну залежність** (дві групи), **діти-сироти та діти-інваліди**.

Проблемами дітей було названо:

— Неорганізоване дозвілля.

— Відсутність можливостей для нормально-го розвитку, навчання.

— Незадовільні побутові умови в школі: відсутність опалення, погане харчування.

— Проблема спілкування в родині: *"родители озлобленные, расстроенные, происходит моральная деградация"*.

Окрім організації дозвілля, інших **шляхів** для покращення ситуації запропоновано не було.

Проблемами дітей, чії батьки мають алкогольну залежність, було названо те, що ці діти: прогулюють школу, погано вчаться або не вчаться зовсім, залишаються на другий рік чи затримуються в одному класі по кілька років, відрізняються низьким рівнем розвитку. **Пропозиції щодо розв'язання** цих проблем не є новими: направлення дітей в інтернати, всиновлення. Окрім того, пропонувалося надання їм адресної допомоги одягом та продуктами (*"Деньги давать им нельзя, а то родители заберут и пропьют"*).

Найбільшою **проблемою дітей-сиріт та дітей-інвалідів** була названа матеріальна. **Шляхів розв'язання** не пропонувалось.

Групу **дітей** назвали 7 спеціалістів, з яких два — **дітей-сиріт** (у 4-х випадках дітей називали в другу чергу, після пенсіонерів).

Найголовнішими **проблемами** дітей фахівці назвали:

— Низький рівень культури та виховання в сім'ї (*"Все больше детей, родители которых ими не занимаются"*). *"Родители не несут ответственности за детей"*).

— Низький культурний рівень дітей внаслідок низької якості викладання в школах та незадовільної організації дозвілля. А також те, що діти дедалі частіше відмовляються навчатися (*"Нет рычагов воздействия на родителей и детей, которые не посещают школу"*).

Вказувалось, що збільшення дітей, котрі не вчаться і не працюють, впливає на зростання злочинності.

Спеціалісти запропонували:

— Створити єдину програму, за якою працювали б разом школи, клуби та дитячі садки. Для цього потрібно загальне керівництво: один керівник для всієї цієї сфери.

— Розвивати школи естетичного виховання, особливо для маленьких дітей.

— Поширювати вже існуючий позитивний досвід навчання дітей (як-от робота обласної школи “Ерудит”; укладання договорів з вузами, викладачі яких читають підготовчі лекції, щоб діти отримали змогу за рівнем знань поступати до цих вузів).

Діти-сироти. Для цієї групи висловлювалося лише побажання проводити зустрічі самотніх літніх людей з вихованцями дитячих інтернатів.

Особливість сучасної ситуації в Україні, викликані кризовим станом економіки, підтверджується результатами даного дослідження, коли вразливою групою називається працююче населення.

Таким чином, наступною за частотою згадування селянами була **група працюючих людей** (в 6 з 32 груп, в т. ч. 3 групами працюючих та 3 групами пенсіонерів). Хоча слід зауважити, що в 2-х випадках з 6-ти ця категорія названа лише після двох інших груп.

Серед **проблем** працюючого населення було названо:

— Матеріальні (низька заробітна платня, її несвоєчасна виплата і, як наслідок, неможливість прогодувати сім'ю).

— Проблеми зайнятості (брак робочих місць, вибору роботи).

— Тяжкі умови праці.

— Незадовільні побутові умови.

Конкретних заходів для **розв'язання** зазначених проблем не пропонувалося крім пропозицій надання оплачуваної роботи, а також розв'язання проблем зайнятості шляхом створення нових робочих місць та навчання фермерській справі.

На відміну од сільських жителів, спеціалісти майже не сприймали працююче населення за вразливу групу. Тільки один спеціаліст назвав **колгоспників** (труднощі працевлаштування та побутові умови без визначення шляхів вирішення).

Багатодітні сім'ї згадувались у 4-х фокус-групах (з них 3-ма групами школярів, 1 — службовцями). У всіх випадках ця група була названа другою після пенсіонерів.

Проблеми багатодітних сімей:

— Матеріальні труднощі.

— Проблеми зі здоров'ям, неможливість задовільного лікування внаслідок браку коштів.

— Також зокрема вказувалося, що багато серед них проблемних сімей, у яких батьки не хочуть працювати, страждають на алкоголізм,

крадуть. Як наслідок — безпритульність дітей, недоїдання, навіть голодування. Виникають труднощі виховання таких дітей.

Шляхи розв'язання:

— Матеріальна допомога: безплатний дитсадок, безплатне харчування в школі; безплатне забезпечення підручниками; безплатне курортне лікування. Для фінансування цієї допомоги пропонувалося, зокрема, віднайти додаткові кошти шляхом укладання договорів з керівниками підприємств.

— Збір речей для таких дітей.

— Надання психологічної допомоги дітям із проблемних багатодітних сімей.

Тобто в даному разі акцент робився на надання безготівкових та негрошових видів допомоги, оскільки висловлювались побоювання, що грошова допомога не дійде до дітей, а буде використана батьками у власних цілях.

Багатодітні сім'ї вразливою групою назвали 3 спеціалісти.

Проблемами цієї групи сімей було названо також матеріальні, догляд за дітьми, виховання дітей. **Запропоновано:**

— скоротити робочий день для батьків;

— збільшити тривалість роботи дитячого садка;

— безплатне харчування дітей у школі (без визначення джерела фінансування).

Три фокус-групи (в тому числі пенсіонери) назвали **молодь** групою, що має більшість соціальних проблем. **Проблеми** молодіжної групи:

— Труднощі працевлаштування.

— Низькі доходи.

— Незадовільні умови праці.

— Проблема дозвілля.

— Відсутність перспектив отримання житла.

Причому, перші три з названих проблем збігаються з такими, що їх має працююче населення.

Шляхів розв'язання зазначених проблем запропоновано не було.

Молодь, як вразливу групу, назвали два спеціалісти. Серед проблем молоді вони також визначили проблему працевлаштування (“*для молодежи работы нет, работа, как правило, неквалифицированная и низкооплачиваемая*”) та неорганізованості дозвілля, зазначивши, що внаслідок цього виникає проблема вживання наркотиків та алкоголю (“*хочется молодежи забыться от серой жизни*”).

Для розв'язання проблеми працевлаштування пропонувалося:

— налагодити систему інформування про вільні вакансії;

— введення прийому на роботу за конкурсом.

Для покращення дозвілля, окрім загальних пропозицій про створення спортивних клубів,

організацій для об'єднання дітей, молоді, конкретніших шляхів названо не було.

Лише вряди-годи згадувалися інші групи населення. **Молоді сім'ї, в т. ч. з маленькими дітьми** згадувалися 2 фокус-групами. Їхні основні проблеми:

- Проблема житла.
- Проблема працевлаштування.
- Матеріальні проблеми: забезпечення сім'ї, влаштування побуту.

— Відсутність реальної можливості користуватися пільгами

(*“До трех лет ребенку полагаются бесплатные медикаменты — приходишь в амбулаторию, а там говорят, что не могут дать”*).

Шляхи розв'язання:

— Забезпечення дітей путівками.

— Відновлення роботи ясел (в деяких селах їх нема зовсім, а в деяких *“нужно решить проблему отопления детского сада, поскольку здание уже есть”*).

— Продаж у крамницях більшої кількості та асортименту товарів для дітей.

Молоді сім'ї було названо також 2 фахівцями. Головними їхніми **проблемами** визначено брак житла та проблему працевлаштування.

Було запропоновано надавати пільгове житло молодим сім'ям і, особливо, молодим спеціалістам, оскільки *“отсутствие жилья влечет за собой и низкую рождаемость, и распад молодых семей”*. Стосовно працевлаштування конструктивних пропозицій внесено не було.

Ще 3-ма фокус-групами згадувалися різні інші типи сімей. Головною проблемою **неповних сімей** назвали матеріальну. Проблеми **сімей з дітьми, в яких батьки працюють у колгоспі** — це відсутність дитячого садка, неможливість прогудувати сім'ю, оскільки *“не выплачивается заработная плата и нет возможности подзаработать”*. Пропонувалося організувати дитячий садок: безплатний, або за невелику платню; колгоспові сплачувати, бодай частково, харчування дітей у школі. **Сім'ї вчителів** не забезпечуються житлом у селі. З точки зору селян місцева влада повинна поклопотатися про пільги для вчителів, в тому числі на оплату комунальних послуг та вугілля. Цікаво, що дві останні вразливі групи сімей було названо не самими цими групами, а в першому випадку — службовцями, у другому — пенсіонерами.

Один спеціаліст назвав **малозабезпечені сім'ї**. Для полегшення їхнього матеріального становища пропонувалося забезпечити *“бесплатное питание для детей и детский сад по льготной цене”*, без визначення джерела фінансування.

Тільки один спеціаліст найвразливішою групою назвав **інвалідів**. Найбільші проблеми для

цієї категорії — працевлаштування та спілкування. Запропоновано в межах існуючих соціальних служб (без зазначення яких саме) виділити окремий напрямок — роботу з інвалідами, сприяти їм у працевлаштуванні, створити клуб для спілкування.

Безробітні є вразливою групою місцевого населення тільки з точки зору одного фахівця. Для розв'язання проблеми безробіття, особливо серед тих, хто не має фаху, було висловлено таку пропозицію: *“В селе нужно привлечь молодёжь на фермы и в мастерские. Создавать маленькие обучающие центры при мастерских, в которых бы преподавали сами рабочие этих мастерских. Заинтересовать рублём старожилов мастерских и ферм, чтобы они хотели обучать молодых: дополнительно платит тем, кто имеет ученика в мастерской или на ферме”*.

Висновки

Аналіз визначених сільськими жителями проблем дозволяє зробити такі висновки.

Найголовнішу проблему більшість опитаних вбачають у бракові грошей: затримках та невеликому розмірі заробітної плати і пенсій, майже припиненню фінансування соціальної сфери з бюджету. Склалася ситуація, коли спостерігається зростання бідності серед населення, що живе на землі, але не може прогудувати навіть самих себе. Цікавим результатом дослідження було визначення сільськими жителями працюючого населення як однієї з найвразливіших груп.

Всі зазначені проблеми можна поділити на такі, що притаманні тільки сільським жителям (як-от проблема забезпечення паливом, відсутність побутових послуг), і такі, які є однаковими для представників відповідної соціальної групи як міста, так і села (матеріальні проблеми, житлова проблема для молоді).

Всі проблеми сільських жителів можна поділити на такі, що потребують розв'язань на рівні держави, і такі, розв'язання яких цілком можливо на місцевому рівні. Так значну частину проблем можна вирішувати на рівні сільрад за рахунок оптимізації адміністрування та менеджменту (наприклад, централізувати збір речей для багатодітних сімей, організувати допомогу школярів літнім людям).

Фахівцями було внесено дуже мало конкретних та конструктивних пропозицій щодо розв'язання існуючих проблем, що значною мірою характеризує їхню компетентність та професіоналізм.

Більшість спеціалістів не бачить власної ролі або ролі установ, які вони представляють, у допомозі вразливим групам. В той час як офіційні

особи різних рівнів повинні відшукувати та приймати рішення в межах своєї компетенції (району, села, установи), лунали пропозиції на зразок “*організувати із состава депутатів групу, которая бы регулярно встречалась с ними и занималась их проблемами*” (мались на увазі літні люди).

Часто-густо, що непросто для спеціалістів, надходили пропозиції без бачення механізмів їх реалізації (наприклад, щодо організації спілкування літніх людей: “*Создать комитет пенсионеров, пускай они собираются, общаются*”, “*Организовывать вечера, праздники, встречи*”, “*Предоставить возможность общаться*” — хто повинен надати можливість займатися створенням комітету, організувати свята? Сільрада? Територіальний центр? Клуб?). Також пропонувалося введення різноманітних пілг для різних категорій населення без визначення можливих джерел фінансування: місцевих господарств, місцевого, обласного чи державного бюджету, спеціальних фондів.

Населення продовжує очікувати дуже багато від держави, зокрема різноманітних пілг та допомог. Ситуація загострюється значним від-

ставанням надходження новітньої інформації до сільської місцевості, більш повільним процесом сприйняття реформ, інертністю свідомості селян. Тому необхідним є змінити усталену думку, що залишилася у спадок з часів радянської влади, як у населення, так і в представників місцевого самоврядування, що держава повинна надавати, а приватні особи чи господарства — користуватися певними благами.

На жаль, нині в Україні бракує досвіду розвитку громад, відчувається брак відповідної освіти лідерів місцевого самоврядування. В сільській місцевості, на відміну од міст, майже немає громадських організацій, груп самопомог, які могли б діяти, захищаючи власні інтереси. В цьому напрямку особливу увагу необхідно приділити формуванню активної позиції селян, подоланню інертності та активізації їхніх власних можливостей, заохоченню ініціативи на місцях, широкому інформуванню щодо можливості роботи на рівні громади, навчання формальних та неформальних лідерів громад, розвитку руху груп самопомог. Це дасть змогу сільським жителям зрозуміти, що окремі групи людей можуть знаходити розв’язання проблем разом.

1. Черкаська Є., Величко Н. Трудоактивність сільського населення та її зв’язок з рівнем здоров’я // Україна: аспекти праці.— 1997.— № 6.— С. 32—35.

2. Шепотько Л., Гудзинський С. Трудові ресурси села: сучасна ситуація, нові аспекти мислення // Україна: аспекти праці.— 1996.— № 2—3.— С. 20—22.

3. Бугуцький О., Орлатий М. Споживання матеріальних благ сільським населенням України // Україна: аспекти праці.— 1996.— № 6.— С. 28—33.

4. Вдовиченко М., Нестерець М. Доходи сільського

населення та його соціальний захист // Україна: аспекти праці.— 1996.— № 1.— С. 34—37.

5. Красюк Г. Система соціального захисту в регіоні: підсумки соціологічного дослідження // Соціальний захист.— 1998.— № 7.— С. 36—41.

6. Святненко Г. Соціальні проблеми сільських жінок в період трансформації суспільства // Соціальна політика в Україні та сучасні стратегії адаптації населення. Збірник наукових статей. К.: НВФ “Студцентр” / НІКА-Центр, 1998. С. 187—192.

Ivanova O. L.

VULNERABLE SOCIAL GROUPS OF VILLAGE PEOPLE THEIR SOCIAL PROBLEMS AND THE WAYS OF SOLVING THEM FROM THE POINT OF VIEW VILLAGERS AND EXPERTS (on the basis of the research done in the Donetsk region)

The article includes the results of the research, which was done in October 1998 within the frames of joint Ukrainian – British Farm and Agri-Business Support Services Project in Donetsk oblast. As a result of conducting 32 focus-groups in 9 villages of Starobeshevo and Slovyansk regions and 16 expert interview there were pointed out the vulnerable social groups of people who lived in the villages under study their problems and needs. Suggestions of village people and experts as to the ways of solving these problems are analyzed in the article.